

ГЕОРГИ НЕШЕВ (София)

АТОН В БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРНА ИСТОРИЯ ПРЕЗ XV В.

Атонският полуостров е играл важна роля в живота на балканските народи в продължение на векове. Неговото значение нараства особено след завладяването на Балканския полуостров от турските завоеватели. Докато нормалният културен живот във вътрешността на завладените земи бил сериозно нарушен — изоставени и разрушени, опожарени или ограбени селища, градове и крепости, Атон бил отминат от унищожителната стихия, която съпътствувала военните походи, и запазил вековното си книжовно, архитектурно и изобразително богатство. Тук били пренесени някои от най-важните произведения на културата, които победените балкански народи притежавали — старинни ръкописи с многоцветни миниатюри, скъпи икони, църковни утвари от скъпоценни метали, одежди, обшители със сърма и злато. Тук били укрити документи-грамоти, с които български владетели от епохата на Второто българско царство извършвали дарения. Това са грамоти, несвързани пряко със Света гора, като например т. нар. „Мрачка грамота“ от 1347 г., съхранявана в Хилендар, с която Иван Александър дарявал манастира „Св. Никола“ в местността Мрака, Радомирско, и в Зограф — т. нар. „Витошка грамота“ от 1382 г., издадена от Иван Шишман на манастира „Св. Богородица“, над Драгалевци — София и мн. др. Наличието им в Атон обаче говори за връзките на монашеската република с българските земи, за непосредствения и жив отклик на събитията, разтърсили Югоизточна Европа.

Османската власт установила един сравнително благоприятен икономически и политически режим над Атон. Представителят на султана в Карея, столицата на Атонската монашеска република, олицетворявал по-скоро символично османската власт над Атонския полуостров, „без да посяга към по-малките или по-широки автономни права на монашеските обиталища“¹. Благосклонното отношение на властта се обяснява и с особеното географско разположение на полуострова, който се намирал встрани от централните пътища. Изолиран, Атон нямал стратегическото значение на други балкански земи. Вакъфският статут за земеползуване, към който била причислена по-голямата част от имотите на манастирите,

¹ Д. Б о л у т о в. Български исторически паметници на Атон. С., 1961, с. 26.

също се отразил благоприятно върху по-нататъшната му съдба. Почти всички земи на тукашните манастири били третирани като мюлкове, облагани с данък, но неподчинени на режима на мирийските земи.

Освободени от редица задължения към османската държава и ползвачи почти същите привилегии, които притежавали мюсюлманските ваякфи, православните обители на Атон се превърнали в значителни и масово посещавани средища на Европейския Югоизток.²

Атон запазил не само пренесените старинни ръкописи и ценни произведения на изкуството от завладенияте страни. Примамени от спокойствието на полуострова и от вековните му просветни традиции, тук се устремили стотици книжовници, духовни и светски лица. Липсват точни данни за числения състав и народностната принадлежност на атонските обители. В по-късни документи обаче се срещат любопитни подробности, от които съдим, че българският елемент се е усилил особено през XV в., т. е. непосредствено след завладяването на страната.³

Потвърждение на това, че български книжовници и други културни за времето си дейци са се настанявали не само в традиционно българските обители, но са участвували в духовно-просветния живот и на други манастири, е и т. нар. Ватопедска грамота, издадена от Иван Асен II през 1230 г. на Ватопедския манастир за владение на серското село Семалто. Грамотата е безспорно доказателство за наличието на български монаси в този известен атонски център.⁴

След завладяването на Йерусалим от турците, който станал недостъпен за хилядите поклонници, желаещи да посетят „Гроба господен“, като главен обект за посещение се очертал Атон. Многовековната му история, активното участие на монашеската република във формирането на пантеона християнски светци и забележителните исторически ценности, пазени в атонските библиотеки и съкровищници, привличали все повече грамотни и търсещи хора, водени тук от желанието да разширят умствения си кръгзор или пък тласкани от патриотични чувства.

Тесни връзки свързвали Атон с Русия, Влашко и Молдова, както и с останалите свободни, васални или зависими християнски земи. Общата участ сближавала балканските народи, включването на повечето от тях в границите на Османската империя заличавало враждебността, породена от честите междудържавни разпри.

Естествено е било още през XV в. на преден план да бъдат изтъкнати стремежите към солидарност и взаимност като своеобразно защитно средство срещу нетолерантната като цяло чужда власт.

Тази тенденция се открива в текста на сключения договор за взаимопомощ между руския манастир на Атон „Св. Пантелеймон“ и Рилския

² L. Lemerle et P. Wittek. *Bechersches sur l'histoire et le status des monastires Athones sous la domination turque*, dans... — *Archives d'Histoire du Droit Oriental*, Wetteren, 1948, p. 442—472; *С а в а Х и л е н д а р е ц*. Общественият отношения на атонските манастири. — *Пер. списание*, кн. 64, с. 549.

³ Б. Цонев. *Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София*. I, (№ 360).

⁴ Грамотата е публикувана на няколко пъти, а освен това е използвана в редица съчинения при осветляването на феодалните отношения в България през XIII в. Последно и обстойно проучване на грамотата направи М. Андреев. *Ватопедската грамота*. С., 1965.

манастир от 6 юни 1466 г.⁵ и в останалите прояви на взаимност от тази епоха. Сътрудничеството е било проявено най-вече в първите векове на турско владичество, когато народностните различия и натрупаните през вековете предубеждения са отстъпвали пред общата опасност и чужд на балканския народностен менталитет угнетител.

Атонските центрове стават хранилища на историческата писменост много преди рухването на българската държава. Славянски паметници и гръцки извори за миналото се срещат в почти всички манастири на полуострова. Тяхното число би било много по-значително от сегашното и познанията ни за историята на Балканите много по-богати, ако не са били честите вражди между тукашните народи през миналите столетия, чието ехо без съмнение е прониквало и зад стените на атонските обители. От друга страна, пожарите и грабежите, особено честите пиратски нападения над полуострова, нехайството и невежеството на някои от монасите при съхраняването на ръкописите погубвали значителна част от книжовното богатство и други исторически ценности на Атон. Погромът от 1277 г., организиран от въоръжени отреди латински наемници, бивши кръстоносци, заличил много от онова, което можело да вдъхновява по-късно ръката на книжовника. Но въпреки това нещастие библиотеките и книгохранилищата не запустели. В началото на робството вече имало достатъчно ръкописи-образци, едни от тях оцелели, а други, доставени отвън, които можели да послужат за по-нататъшната работа. Няколко века по-късно, когато Света гора била посетена от руския учен В. Н. Григорович (1844), в местните книгохранилища е имало около 13 000 старинни печатни книги и 3255 ръкописа, от които 2800 на гръцки и 455 на славянски. Последните били предимно от XIV и XV в., малка част били от XIII в. и един — глаголическо евангелие — от XII в.⁶

При посещението си през 1930 г. в Атон български изследователи намират ръкописни книги от преди падането ни под робство, между които Владимирския псалтир от XIII в., богато украсен с разноцветни миниатюри от дяк Радомир, Драгановия миней, съставен и украсен от Драган Граматик, Литургията на Патриарх Евтимий и др.⁷ Освен това Зограф и Хилендар съумели да запазят за бъдещето грамоти от български владетели и боляри. В Хилендар например и сега се пази Виргинската грамота, издадена през 1277 г. от цар Константин Асен на Виргинския манастир „Св. Георги“ до Скопие, а в Зограф — Хрисовулът, издаден от цар Иван Александър в 1342 г., с който се утвърждава правото на собственост на Зограф върху селото Хандък на Струма.⁸ Тези оригинални документи са най-ценните между десетките други актове на византийски, сръбски,

⁵ Договорът се съхранява в Библиотеката на Рилския манастир, публикуван е от Й. И в а н о в. Св. Иван Рилски и неговият манастир. 1917, с. 153—154.

⁶ Данните са сумирани от бележките на В. Н. Григорович за книжовния фонд на отделните светогорски манастири, вж. В. Н. Г р и г о р о в и ч. Очерк пътешествия по Европейской Турции. М., 1877, с. 14—88.

⁷ Г. Д. Г ъ л ъ б о в-Р о ш а в с к и. Св. гора, Българската Света обител Зограф (впечатления и бележки с кратък очерк на всички атонски манастири). С., 1930, с. 94.

⁸ Текстът на Зографската грамота е даден от Й. И в а н о в. Български старини из Македония. С., 1970, с. 587—590. Новобългарски превод на цялата грамота вж. у И в. Д у й ч е в. Из старата българска книжнина. С., 1944, с. 72—76. Същият превод е повторен в Христоматия по история на България. С., 1955, с. 320 и сл.

влахо-молдавски и руски владетели, защото сами по себе си били доказателство за свободното съществуване на страната ни и будели патриотични чувства у поклонници, монаси и книжовници.

Пак в Зограф се пазели Грамотата от 1372 г. на болярина Бранислав, ктитор на зографската черква „Св. Димитър Солунски“,⁹ хрисовул, смятан за компилация от по-стари документи и носещ името на Калиман — син на цар Иван Асен II, и др.

Книгохранилищата на Атон съхраняват такива шедеври на старобългарското книжовно изкуство като Тертеровото евангелие, създадено и изпъстрено с цветни миниатюри в Търново през 1322 г. от неизвестен книгописец,¹⁰ Евангелие от 1305 г., интересния книжовен паметник Никонови пандекти, съхраняван сега в Държавната библиотека на СССР в Москва.¹¹ Тук до края на XIX в. е бил т. нар. Псалтир на Томич, прекрасна творба на книгописното изкуство, забележителна с цветните си миниатюри, изработени пак в Търново през 1360 г. (днес в Държавния исторически музей на СССР — Москва).

Само в българската обител в Зограф по изработения от руския професор Г. А. Илински каталог¹² от 184-те ръкописа 17 са от XIII в., 7 — от XIII—XIV в., 15 — от XIV в., 2 — от XIV—XV в. Между тях откриваме т. нар. Младенов апостол, изработен в Търново от граматика Лалое през 1359 г. по поръчка на болярина Младен, Поученията на Василий Велики, преведени в 1367 г., и други творби.

Основателно е да предположим, че значителна част от откритите съчинения, сборници и други ръкописи или старопечатни книги, запазени в атонските библиотеки, съдържат пряка или косвена историческа информация, която е влизала, така да се каже, в оборот, т. е. била е усвоявана от любознателни и будни личности. Досегът с миналото не е бил заличен. Тези и други свидетелства са напомняли на съвременниците за някогашната история, подтиквали са ги да мислят и разсъждават по прочетеното, да споделят своите наблюдения и изводи. Това вече е предпоставка за постепенното вливане на една нова струя, да я наречем патриотична, в общо взето, религиозно-нравоучителните беседи, изнасяни пред поклонниците от атонските монаси. И въпреки че светската тема отсъства като правило в произведенията на тогавашните писатели, а единствено духовно-абстрактното привлича преводачи и съставители на сборници,

⁹ За грамотата вж. Й. И в а н о в. Български старини . . . , с. 546—547.

¹⁰ Микрофилм от ръкописното евангелие на цар Георги Тертер от 1322 г. има в Научния архив на БАН — ф. Ст. Романски, а. е. 131.

¹¹ На последния лист на пандектите дарителят патриарх Теодосий Търновски се е подписал със зелено мастило и е оставил приписка, в която се обръщал към „добрите братя, които живеят в светата Атонска гора“.

¹² Г. А. И л и н с к и й. Рукописи Зографского монастыря на Афоне. — Изв. Русского Археологического института в Константинополе, т. XIII, 1908, с. 253—276. Преди Г. А. Илински, още в 1903 г., книжовното богатство на Зограф е описано прецизно от нашия славист А. П. С т о и л о в. Преглед на славянските ръкописи в Зографския манастир. — Библиотека, Приложение на Църковен вестник, г. III, кн. VII, VIII и IX, с. 117—160. Нов опис, придружен с разширен научен коментар, прави в 1908 г. с труда си Български старини из Македония Йордан Иванов. В 1931 г. той допълва второто издание на книгата, в т. ч. и раздела за Зограф, Хилендар и другите атонски обители, с разширени научни, археографски и историко-литературни бележки, плод на новите археологически, исторически, книжовни и епиграфски изследвания.

не е изключено да се открият свидетелства за едно по-широко и нюансирано светоусещане, към което по това време Европа започва да се стреми.

Културното наследство, съхранявано в Атон, продължава да дава добри плодове и след минаването на полуострова под формалната власт на султана. Приютяването на книжовници, иконописци, граматници и други образовани хора създадо благоприятни условия за продължаване традициите на средновековната литература, изкуство, живопис, художествени занаяти. Въпреки отделни периоди на смутове и несъгласия, общо взето, надделява творческата атмосфера.

От изследвания период са запазени документи-хрисовули, издадени от угро-влахийските и молдавските воеводи, с които те подпомагали атонските обители с еднократни или периодични помощи. Тези владетели хранели особени симпатии към славянските центрове, по-специално към българския Зограф, и винаги се явявали негови усърдни застъпници и спомоществуватели. С течение на времето българите, установили се на Атон, започнали да чувствуват все по-осезателно оказваната подкрепа, която се изразявала във възстановяване на храмове, трапезарии, болници, в строеж на кули, крепостни стени, чешми, нови сгради и библиотеки и т. н. Нещо повече, големи имоти в пределите на Угро-Влахия и Молдова били дарявани на Зограф, за да могат обитателите му да се издържат спокойно и да не чувствуват материални затруднения.

От изследваните хрисовули, запазени в румънските библиотеки, се вижда, че пръв синът на Мирча воевода — Александър Добрият (1401—1433) доброволно се задължил в 1433 г. да изпраща на Зограф по 5000 аспри всяка година, за да се споменава името на баща му и неговото име през време на църковните обреди.

След него като щедър дарител е засвидетелствуван Стефан Велики. В 1466 г. той подарил на Зограф 100 дуката, а в 1475 г. дал 500 аспри за уреждане на болници и започнал строеж на кула за пристанището на Зограф — Арсаната.

Със средства на Йон Богдан през 1517 г. била издигната висока каменна наблюдателница, от която се следяло морето и се известявало за евентуални опити за пиратски нападения. Преди това, в 1495 г., Йон Богдан подновил зографските сгради и огромната, побираща 180 хранещи се трапезария.

Пак Стефан Велики възстановил разрушения от родоските рицари в 1500 г. Зографски манастир, а синът му Богдан III довършил започнатата от баща му кула в Арсаната.

Други два хрисовула (сега в Националния исторически музей в Букурещ) допълват представите ни за връзките между Атон и земите на север от Дунава. В първия — от 1466 г., се обещава ежегодна помощ на Зограф в размер на 100 дуката, или 6000 аспри. С втория Стефан воевода обещава в 1471 г. да внесе за издръжката на построената от него болница по 500 аспри годишно. Подобни дарения правят Рад Велики, Нягул Басараб, Петър, Василий Лупул, Константин Антиох Кантемир и други воеводи. От всички тях са запазени хрисовули.

Корените на тази привързаност трябва да се дирят не само във връзките, които влашките земи поддържали с търновските владетели още от времето на цар Иван Асен II, прекъснати едва с изгубването на независимостта на страната ни. Огромната роля, която Втората българска държава е

играла в културния живот на двете воеводства, както и подчинението на влахо-молдавските земи по това време на Охридската архиепископия обясняват защо влашките и молдавските господари се чувствували обвързани от вековната традиция, защо те вменявали в дълг на своите наследници да бдят над българските религиозно-просветни центрове на Атон.

Историческите паметници от XV в., съхранени в Атон, коригират представите ни за българското общество от епохата непосредствено след завладяването на страната. Те отново потвърждават непрекъснатия човешки стремеж към себеопознаване, духовно извисяване и народността привързаност. През този век били създадени нови преписи на книжовни паметници от по-стари времена, а оригиналите скрити, за да се запазят. Произведенията на Евтимий и на някои от средновековните писатели били пренесени за по-голяма сигурност в библиотеките на Зограф и Хилендар, но техни копия се срещали и в книгохранилищата на лаврата „Св. Атанасия“, Св. Павловския манастир, в манастирите Ивер, Ксиропотам и др., при това запазени приписки от преписвачи и четци свидетелствуват, че тези произведения са били четени и от посетители на манастирите, т.е. влизали са в оборот, за да подхранват живи предания и спомени.

Анализът на такива произведения, появили се по-късно, като История славянобългарска на Паисий Хилендарски и т. нар. Зографска българска история, показва, че в Атон, по-специално в Зограф и Хилендар, са били популярни съчиненията на Патриарх Евтимий. Книжовното наследство на един от най-видните писатели на Средновековието става богат извор за написването на История славянобългарска.¹³ Освен това четени и преписвани са били похвалните слова на Климент, Шестодневът на Йоан Екзарх, Учителното евангелие на Константин Преславски, Хрониката на Георги Амартол, Четвероевангелието, преписано за цар Георги Тертер II, Историята на Зограф, Драгановият миней със службите на цар Петър, провъзгласен от църквата за светец, на Иван Рилски, на Методий и др.

Тези книжовни паметници са били една здрава връзка с миналото и със старобългарския език, основа за следване на завещаната традиция, пример, о който учудващо дълго се придържат местните съставители и преписвачи.

Темата не позволява да се правят подробни анализи на съдържанието на написаните през този период на Атон съчинения. Ще отбележим, че все още не е проучено добре това огромно книжовно богатство и въпреки усилията на наши и чужди учени липсва цялостна и точна оценка. Разбира се, тук с особена острота стои въпросът за достъпа на българските изследователи до направените микрофилми на атонските библиотеки и книгохранилища, до възможността да проучват най-вече материалите от Зограф и Хилендар.

Българските атонски средища не са въздействували върху народното съзнание единствено със своето книжовно историческо богатство. В книгата си за Патриарх Евтимий нашият изследовател В. Киселков сполучливо определя Зограф като „истинско огнище на старата българска книжнина“, но и като „висша книжовна и богословска школа за българи, сърби и руси“¹⁴. Своеобразен пристан за дейците на средновековната ми-

¹³ Н. Драгова. Домашни извори на „История славянобългарска“. — В: Паисий Хилендарски, С., 1962, с. 313.

¹⁴ В. Киселков. Патриарх Евтимий. С., 1938, с. 14.

съл, философия и изкуство, Зограф приютява най-изтъкнатите от тях още през XV в.

Не без значение за културната история на България са били останалите обители на Атон. Една от най-старите от тях, основана от българи през XI в., е скитът Ксилургу (Дърводелец). Минавал ту в руски, ту във византийски ръце, скитът е българска обител от края на XII в. насам. С голяма популярност сред българите от югозападните краища на страната се е ползвала килията „Достойно ест“. В самата столица на Атонската монашеска република пък се намирили две български килии — едната от тях, наречена по-късно Паисиева, и другата, известна като килията на Кукузел. Тяхното удобно разположение е било добре използвано от българските им обитатели, които са продавали тук художествено изработени предмети на поклонниците, с което се е поощрявало тукашното развитие на художествените занаяти.

Едно, макар и късно свидетелство за нашето присъствие в Карея през XV в. е оставил ранният български изследвач на Атон Константин Петкович. Прегледал книжовните богатства на книгохранилищата на Карея, той пише: „Рукописи и печатния книги от небрежности много пострадали, частію сгнили, частію же съдени червями. Под книгами я нашел множество пергаменных и бумажных листов из рукописных Псалтырей, Апостолов, Евангелій и пр., между ними некоторые с знаком ж¹⁵ — намек за българския произход на книжовните паметници.

Към българските обители на Карея, съдейки от редица данни, могат да бъдат причислени зографските килии „Всех светих“ и „Достойно ест“, „Кирик и Юлита“ (зависима от манастира Ставроникита), Даниловската и Нифонтовската килия и др. Освен това на различни места на полуострова се намирили килиите на самотни отшелници-българи. Трудно е да се определи дали всички те са били индиферентни към книжовно-просветните занимания и дали са се отдавали изключително на аскетично-религиозни занимания. Без съмнение е обаче обстоятелството, че тяхното пребиваване на Атон допринася за утвърждаването на българския елемент на полуострова.

Важна роля в историята на страната ни е играл и съседният на Зограф Хилендарски манастир. Основан от сръбския жупан Стефан Неман (1159—1195) и от неговия син Ростислав на мястото на монадриона Хилендар, манастирът минава в ръцете на сръбски монаси и е обитаван винаги от монаси със славянски произход, предимно сърби и българи. През Средновековието и особено през XIV в., когато на Атон е било осъществено единство между гърци и славяни, от една страна, и, от друга, между самите южни славяни, се създали добри условия за взаимно сътрудничество. По принцип православие то е било онази обединителна сила, която е свързвала атонските обитатели, но принадлежността към славянството е създавала условия за по-тесен контакт както в Хилендар, така и между останалите славянски центрове, по-специално между Зограф и Хилендар.¹⁶

¹⁵ К. П. Дмитриев-Петкович. Обзор Атонских древностей. Приложение к VI-му тому Записок Императорской Академии Наук, № 4, СПб., 1856, с. 6.

¹⁶ Отношенията между Хилендар и Зограф в Средновековието са предмет на специалното изследване на Ив. Дуйчев. *Chilandar et Zographon au Moyen Age*. — Хиландарски сборник, 1, Београд, 1968, с. 21—23.

С Хилендар са свързани някои интересни паметници на средновековната епоха. Това са подареното от Георги Тертер II в 1322 г. четвороевангелие на пергамент, Грамотата на Константин Асен, издадена на манастира „Св. Георги“ на Виргино Бърдо до Скопие, Грамотата на Иван Александър, наречена Мрачка, двата преписа на „О писменах“ на Черноризец Храбър, както и произведенията на Патриарх Евтимий. В един ръкописен сборник от XV в., който съдържа български и византийски произведения, е намерен и преписът на прочутото Апостолско послание на търновския патриарх до Киприан по време на пребиваването му на Атон. В него се засягат проблемите относно прилагането на някои църковни ритуали.

В друг ръкопис, преписан през XIV—XV в., се откриват преписите на две произведения на Патриарх Евтимий с агиографски характер: едното, посветено на миропомазването на византийската императрица Теофано, жена на Леон VI (886—912), другото — продължение на живоописанието на Иван Рилски (875/80—945).¹⁷

В Хилендар между 1389 и 1427 г., по времето на сръбския деспот Стефан Лазаревич (Въ Светън горѣ Аѳонскѣн въ манастирн глаголюмъ Хилендаръ), българинът Герасим (рукою недостонною Герасима глаголюемаго Българина) преписва един сборник, който преминал по-късно в Одеската библиотека.¹⁸

По-значителна станала ролята на Хилендар в живота на българите след завладяването на Сърбия от турските нашественици. Далеч от сръбските земи, без пряка връзка с тях, Хилендар започнал да губи предишното си значение. Духовните средища на създадената през 1346 г. сръбска патриаршия Ипек и Дечан били на запад, откъснати поради особените условия от живота на Атон. Докато сръбските обитатели оредявали, българите положили грижи за издигането и превръщането на Хилендар отново във важен културно-просветен и религиозен център, още повече, че от атонските обители той се намирал най-близо до земите им. Численият състав на българите в Хилендар се увеличавал постепенно, за което съдим от по-късни сведения.

Още в 1469 г. в Хилендар постъпва т. нар. Драгалевско евангелие, подарено от поп Никола. В един сборник, преписван през XVI в., се намира преписът на Словото на Патриарх Евтимий, посветено на Константин Велики и на неговата майка Елена.¹⁹ Всички тези преписи на български средновековни текстове са правени вероятно от книжовници, които са работили в Хилендар, използвайки български ръкописи от предходните епохи.

Възмогнал се, Хилендар започнал да покровителствува други по-малки православни обители. Той запазил правата си над Виргинския манастир, близо до Скопие, озовал се на молбата на Солунския митрополит за възстановяване на съборената църква, пострадала при разграбването на града от войските на Мурад II, и изпратил около 60 гръцки ръкописа (евангелия, минеи и слова на църковни отци). Постепенно неговите метоси станали многобройни, пръснати предимно из българските земи.

¹⁷ Ив. Дуйчев. *Chilandar et Zographon...*, с. 30—31.

¹⁸ Й. Иванов. *Български старини...*, с. 266.

¹⁹ Ръкописът е заведен в Библиотеката на Хилендарския манастир под № 214, вж. Ив. Дуйчев. *Цит. съч.*, с. 31.

Хилендар, както и останалите атонски обители, бил поставен в сравнително благоприятни условия за съществуване в началото на османското владичество. С течение на времето известни затруднения, създавани от властта — някои нови данъци и такси, природни бедствия и пиратски набези над полуострова, — влошили живота на обитателите на Атон и те започнали все по-често да прибегват до събирането на милостиня от християнското население. Пратениците на атонските манастири и на поголемите манастири във вътрешността на страната, т. нар. таксидиоти, поставили началото на периодични и на по-чести посещения в Хабсбургската империя, в която живеело многобройно православно сръбско население, Дунавските княжества и Русия. Тези посещения, началото на които датира от XV в., укрепили връзките между православните народи, активизирали ограничения, но не без значение за епохата културен обмен, в основата на който лежали най-вече произведенията на някогашното средновековно творчество.

Ако трябва да обобщим с няколко думи ролята на Атон в историческата съдба на българския народ в началото на османското владичество, ще отбележим, че тази роля е положителна, импулсивна за развитието на литературата, строителството и изкуството в земите ни. Атон остава първоизточник на творческите вдъхновения на епохата, своеобразен критерий за постиженията в различните клонове на човешкото умение, въпреки че самият полуостров, отдалечен от големите европейски търговски тържища, остава по-късно чужд на новите промени, съпътстващи европейското развитие, консервира стари образци, ревниво бди над шаблона в литературата и изкуството.